

KADI POLLI

GEOLOGIA JA MAASTIKUMAAL: AUGUST MATTHIAS HAGENI PILDILISED REISID SUURSAARELE

Kunsti ja teaduse omavahelisi seoseid on alati hästi väljendanud maastikumaal. Eriti ilmne oli see vastastikune side 18. ja 19. sajandi vahetusel, kui akadeemilise distsipliinina tegid võidukäiku nii maa-koore kivimeid klassifitseeriv mineraloogia kui ka laiemalt Maa arengut uuriv geognosia, nüüdses mõttes geoloogia. Geoloogia ajaloo heroiline sajandivahetus tõi ühtaegu palju uut maastikumaali valdkonda.

Nimelt leidsid teooriad Maa, kivimite ja pinnavormide tekkest ning arengust olulisi kokkupuutepunkte saksa romantikute loominguga. Üks geoloogia rajajaid Freiburgi mäeakadeemia professor Abraham Gottlob Werner kirjeldas 18. sajandi lõpul mäestike kesksel rollil Maa arengus ja veesüsteemi (jões, järved, mered) kujunemises. Erilise kaalu omistas ta ürgmägedele (*Urgebirge*), mis koosnesid Maa vanimast kristalsetest kivimitest, sealhulgas erisugustest graniitsetest kivimitest.

Käsitlus vee ja tuule toimest ürgmägede kulutamisel ehk nn neptunistlik teooria võimaldas omakorda selgitada orgude kujunemist, horisontaalseid settekihte järvedes, uute mineraalide teket jpm. Kõik see sobis kokku piibli tõlgendusega Maa loomisest. Tänu Werneri autoriteedile tekkis Saksa kultuuriruumis graniidi vastu eriline huvi ja seda kivimit otsiti nii mäetippudelt kui ka sügavalt maapõuest. Romantikutele meeldis mõtet edasi arendada ja arvata, et mäed ei kõrgu taeva poole juhuslikult, vaid jumal on nad selliseks kujundanud.

Saksa romantikud

Saksa romantismiaja kunstnikest on kõige nimekam kindlasti Caspar David Friedrich (1774–1840). Temalt pärineb mitu suurejoonelist maali Alpide vaadetest. Friedrichi sõber ja mõttekaaslane, arstist kunstnik Carl Gustav Carus (1789–1869) kirjutas omalt poolt „Üheksa kirja maastikumaalist“ („Neun Briefe ueber Landschaftsmalerei“, ilmunud 1831). Kirjad räägivad geoloogia ja kunsti seostest ning lausa omaette

žanrist maastikumaalis – mägesid ja loodusjõude kujutavast *Erdlebenbild-kunst*’ist.

Baltisaksa kunstnikest seostub saksa romantikutega Tartu ülikooli joonistusõpetaja August Matthias Hageni (1794–1878) looming. Hageni tuntumad maastikumaalid asuvad Ermitaaži kogudes Peterburis, neid on esitletud rahvusvahelistel näitustel kõrvuti Friedrichi töödega. Uus ja huvitav teema on aga Hageni loomingu seosed geoloogiaõppega Tartu ülikoolis.

Geoloogiaõppe algus Tartu ülikoolis

1820. aastal loodi Tartu ülikoolis eraldi mineraloogia õppetool. Esimeseks korraliseks mineraloogiaprofessoriks valiti Werneri õpilane baltisakslane Moritz von Engelhardt. Tartus oli tema teadustöö raskuspunkt uurida Eestimaa ladestunud ordoviitsiumi ja siluri kivimeid. Vanemad kristalsed kivimid nende ladestuste all on liiga sügaval maapõues, et neid saanuks leida Eestimaa kubermangus. Seevastu Soome lõunarannik pakkus täiesti teistsugust geoloogilist pilti ja andis parimad võimalused graniidi uurimiseks. Engelhardt avaldas ülevaateid nii Soome kui ka Eesti- ja Liivimaa pinnavormidest. Nende teoste koostamiseks tegi ta koostööd ülikooli mineraloogikabineti hoidja kunstnik Ernst Markus Ulprechtiga.

Caspar David Friedrich. Watzmanni mägi. 1824/1925

STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN

JOONISTAV TEADLANE ERNST MARKUS ULPRECHT

Ernst Markus Ulprecht (1770–1831) oli baltisaksa literaat ja harrastuskunstnik, kelle karjäär on hea näide selle kohta, kui tarvilik oli 19. sajandi alguses joonistusoskuse ja loodusteaduste seos. Riia koduloo-uurija ja joonistaja Johann Christoph Brotze kasupojana tegi ta kaastööd Brotze suurele pildikogule „Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospective, Münzen, Wappen etc“, jäädvustades Liivimaa loodust ja vaatamisväärsusi.

Ulprechti joonistusoskust vajas ka hiljuti avatud Tartu ülikool. 1804. aastast töötas Ulprecht ülikooli looduslookabinetis, hiljem professor Engelhardti juures mineraalide kollektsiooniga.

Temast sai hea mineraalitundja, kes pidas ise loenguid ja täiendas Tartu ülikooli kogu oma (joonistus)reisidel kogutud kivimitega Eesti- ja Liivimaalt või põhjamaadest. Teadusjoonistuste vallas oli Ulprechti suurim töö Moritz von Engelhardti teose „Geognostischer Umriss von Finland“ illustreerimine. Sellest 1820. aastal Berliinis ilmunud raamatust leiab mitu Ulprechti järgi valminud gravüüri, sh esimese geoloogilise läbilõike Lõuna-Soomest Põhja-Eesti klindini. •

Ernst Markus Ulprechti joonistuste järgi valminud illustratsioon Tartu ülikooli esimese mineraloogiaprofessori M. von Engelhardti uurimusele „Soome geognostiline ülevaade“ („Geognostischer Umriss von Finland“, Berliin, 1820)

August Matthias Hagen. Põhja-Eesti klint. Tiskre. 1834. Seepia, tušš

1838. aastal nimetati August Matthias Hagen Tartu ülikooli ametlikuks joonistusõpetajaks. Ent Hagen oli ülikooliga teinud koostööd juba varem, tema kontaktid Tartu teadlastega said hoo sisse 1820. aastate lõpus ja 1830. aastate alguses. Talle tõi tuntust vaategraafika sari ülikooli hoonetest, seejärel tegi ta taimejoonistusi Carl Ledebouri taimeatlasele, aga illustreeris näiteks ka põllumajandusprofessor Johann Friedrich Schmalzi loomade tõuaretuse õpiku ja Friedrich Parrot' Ararati reisiraamatu.

Reisid Tartust Turuni

Ühtaegu oli Hagen Liivi- ja Eesti-maa vaadete joonistaja. Ka selles vallas on tema loomingul seoseid ülikooli teadlaste uurimissuundadega, esmajoones geoloogiaga: alates 1833. aasta suvest võttis Hagen Liivimaa maaliliste radade asemel ette joonistusrännakud Põhja-Eesti rannikule ja Soome. Samm-sammult jäädvustas kunstnik Tiskre geoloogilisi kihte ning vaimustus Soomest põhjarannikule kantud graniitrahnudest.

1835. ja 1836. aasta suvel järgnesid uued joonistusreisid Soome lõunaran-nikule ja Soome lahes paiknevale Suursaarele. Ajaliselt langevad need reisid kokku 1833. aastal Tartusse tulnud geoloogi Ernst Hofmanni ekspeditsioonidega, mis tipnesid väitekir-jaga „Geognostilised tähelepanekud ühelt reisilt Tartust Turuni“. Kuigi puuduvad kindlad tõendid selle kohta, et Hagen oleks Eestimaa põhjaranni-kul, Soome lõunaosas või Suursaarel käinud koos Hofmanniga, on Hofmanni ekspeditsioonide ja Hageni pildisarja vahel ilmne seos. Kunstnikku võis tagant tõugata ülikooli otsene telli-mus: illustreerida kas võimalikku teaduspublikatsiooni või loenguid. Seda toetab ka fakt, et enamik Hageni Soome ja Suursaare joonistustest on aja-looliselt kuulunud just Tartu ülikooli geoloogia õppetoolile.

Vene impeeriumi ürgne graniit

Tartu geoloogidega ühel ajal Soomet ja Suursaart avastanud Hagen leidis toona oma tugevad küljed maastiku-maalijana. 1830. aastate keskpaika on peetud tema loominguliseks kõrgajaks, sest tal õnnestus müüa Vene õukonnas ligi 30 maali: Eesti- ja Liivimaa vaadete kõrval just Suursaarest loodud töid. Neist said ühed kunstniku populaarsemad motiivid, mida ta kogu elu kordas.

August Matthias Hagen. Talvemaastik. 1839. Õli

ERNST HOFMANNI REIS TARTUST TURUNI

Ernst Hofmann (1801–1871) oli baltisaksa geoloog ja mineraloog, kes on andnud suure panuse Uurali ja Siberi avaruste geoloogilise ehituse väljaselgitamisse. Siberi reisidele eelnesid uurimisretked Soomes ja Eesti alal. 1833. aastast hakkas Hofmann Tartus uurima Suursaare ja Soome aluspõhja geoloogiat. 1835. ja 1836. aasta suvel võeti ette reisid, et teha geoloogilisi välitöid. Reisil õpetas ta ühtlasi üliõpilast, tulevast mineraloogi ja botaanikut Alexander von Schrencki ning tõi ülikoolile kaasa kivimite näidiseid.

Soome ja Suursaare reiside tulemused on avaldatud teoses „Geognostilised tähelepanekud ühelt reisilt Tartust Turuni“ („Geognostische Beobachtungen von einer Reise von Dorpat nach Abo“). Hofmann kaitses selle põhjal magistriväitekirja. Võimalik, et Hageni samaaegne pildisari oli osaliselt mõeldud selle väitekirja illustreerimiseks, kuid trükkis ilmunud eksemplarides maastikugravüüre ei leidu. •

Eestimaa põhjarannikust vaid 55 km kaugusel olev Suursaar (ka Kõrgesaar, Kotkasaar, sm *Suursaari*, rts *Hogland*, vn *Гогланд*, sks *Hochland*) on Eestile lähim koht, kus muu hulgas paljandub ürgne graniit. 1809. aastal liideti see 11 km pikk, kuni 3 km lai ja koguni 176 m merepinnast kõrgemale tõusev silmapaistva siluetiga saar koos ülejäänud Soome aladega Vene impee-

riumi koosseisu. Ürgsete loodusjõudude mõll on saart kurrutanud ja muljunud, lõhestanud ja lihvinud, luues pinnavormidest dramaatilise vaatemängu. Kunstnikule ja haritud vaatajale mõjus Suursaar seega kui *Urgebirge* ehe kehastus: karm, paljas eelajalooline kivikalju keset merd, kus kõik elav, olgu siis kivil kohta otsiv taimeistik, juurtega kaljulõhesse tunginud puu

või tuult trotsiv inimene, pidas oma eksistentsi pärast igapäevast võitlust.

Hagen tegi graniidist oma Soome-maastike peateema. Kui Caspar David Friedrich oli kujutanud *Urgebirge* ürgsust Alpi mäetippudel, leidis Hagen *Erdlebenbildkunst*'iks ainekst Suursaarelt, kus looduse ürgne jõud joonistus välja sama dramaatiliselt kui Alpides. Nii võib arvata, et Hageni Suursaare-maastike menüüs balti ja vene publiku seas ei seisnenud ainult hästi tabatud romantilises tundetoonis, vaid just kohalike geoloogiliste suurvormide pildile toomises. •

* Artikkel on osa sarjast, milles tutvustatakse eri teemade ja autorite kaudu kunsti ja teaduse ajaloo põiminguid, mida on uuritud Eesti kunstimuuseumi, Eesti kunstiakadeemia ja Tartu ülikooli muuseumi ühise projekti „Kunst või teadus“ käigus.

✍ **Kadi Polli** (1973) on kunstiteadlane ja Kumu kunstimuuseumi direktor, kelle kureerimis- ja uurimisvaldkond on baltisaksa kunsti-ajalugu ja visuaalkultuur. Artikkel on valminud koostöös teadusajaloolase Erki Tammiksaarega.